

acht arnhems Historisch tijdschrift

Arnhems
Historisch
Genootschap
Prodesse
Conamur

DECEMBER 2024

De katholieke inborst van het neutrale Groene Kruis in het Wessems wijkgebouw in het Nederlands Openluchtmuseum

Mia Vrijens

Arnhem heeft meerdere attracties, maar een ervan is toch wel bijzonder, namelijk het Openluchtmuseum dat al in 1918 zijn deuren opende. Het museum is naar eigen zeggen één van de meest bezochte musea buiten Amsterdam. Is het nu een museum of een uitje? Dat doet er eigenlijk niet toe, het is een laagdrempelige manier om geschiedenis voor een groot publiek toegankelijk te maken. Nauwelijks tekstbordjes, maar beleven door de verschillende gebouwen te bezoeken. Deze gebouwen laten aspecten van het dagelijks leven in Nederland zien, zoals wonen, arbeid, maar ook ontspanning en religie. Een cultuurgeschiedenis in brede zin van het woord.

In dit artikel kijken we nader naar het Groene Kruis-gebouw Wessems. Gebouwd in 1955 en in 1998 naar het Openluchtmuseum overgebracht, doet het al vele jaren dienst om een beeld te geven over het werk van de wijkverpleging. Er is wel een opvallend

detail: het Groene Kruis stond namelijk bekend als 'neutraal' terwijl tegenhangers zoals het Oranje-Groene Kruis als protestants en het Wit-Gele Kruis als katholiek bekend stonden. Hoe kan het dan dat in dit wijkgebouw duidelijk katholieke elementen zoals

Ingang en wachtkamer Groene Kruisgebouw Wessem (foto auteur).

Affiche van het Groene Kruis met daarop afgebeeld alle taken (datering onbekend, collectie Florence Nightingale Instituut).

kruisbeeldjes in de verschillende ruimtes en de katholieke zuster bij de ingang met de Solex aanwezig zijn? Is dit een historische fout? Nee, dit wijkgebouw is correct weergegeven, maar hoe en waarom wordt in dit artikel duidelijk.

De Kruisvereniging in Nederland

De geschiedenis van de kruisvereniging in Nederland begint in 1875 als dr. Penn, inspecteur infectieziekten in Hilversum, het Witte Kruis opricht. Zijn doel is om de toestanden die hij in de Noord-Hollandse steden aantreft, tegen te gaan en hij huurt daarvoor huisbezoeksters in die de mensen hygiëne en tips over ziekenverpleging moeten bijbrengen. Hij neemt als symbool het Witte Kruis als tegenhanger van het net opgerichte Rode Kruis dat voor oorlogsverpleging staat, en ziet het Witte Kruis als geneeskunde in vreedstijd.¹

Slechts enkele jaren later, in 1900, wordt het Groene Kruis door huisarts Poolman opgericht in Lange Ruige Weide (nu: Drie-

bruggen) in Zuid-Holland. Poolman kende het werk van het Witte Kruis vanuit zijn vorige werkplek, Zandvoort, en zag er de meerwaarde van om dit ook in Zuid-Holland op te richten. De twee organisaties zullen enkele jaren min of meer gezamenlijk optrekken.

Belangrijk voor de verspreiding van het werkerterrein en oprichting van nieuwe verenigingen is een derde persoon, namelijk dominee Fleischer, geweest. Hij hield vanuit Noord-Holland overal in Nederland lezingen over hygiëne en ziekenverpleging, wanneer hij zijn doopsgezinde achterban bezoekt. Aangezien het Witte Kruis zich uitdrukkelijk tot Noord-Holland beperkte, lag de rest van Nederland open voor de oprichting van Groene Kruisverenigingen. Een andere bekende naam is Aafke Gesina (Sien) van Hulst uit Harlingen die al in 1894 met een vorm van wijkverpleging startte. Samen met dominee Fleischer en dokter Poolman gaf zij uiteindelijk vorm aan de verdere verspreiding van het Groene Kruis onder het motto

‘Door allen, voor allen’.

Hoewel de afzonderlijke kruisverenigingen van het Groene Kruis vanaf 1911 verenigd waren in een landelijke organisatie, waren de kruisverenigingen lokale en particuliere organisaties. Dit betekende in de praktijk dat iedere kruisvereniging zijn eigen financiering moest opbrengen en dit afhing van het lokale, vrijwillige bestuur. De financiële middelen werden ingezet om het uitleenmagazijn te voorzien van voldoende verpleegmiddelen, en ook de wijkverpleegkundige trad direct in dienst bij zo’n lokale vereniging en was daarmee soms ook afhankelijk van de grillen van een dergelijk bestuur. Provinciaal verenigden de verenigingen zich en werden de belangen behartigd en kennis uitgewisseld op zogenaamde toogdagen.

In het katholieke Brabant echter had dominee Fleischer met zijn lezingen in de katholieke omgeving minder succes. Er werd een enkele Groene Kruisvereniging opgericht, maar de verspreidingsgraad bleef ver achter bij de rest van Nederland omdat het gezien wordt als iets van de protestantse Hollanders.² Toch werd de meerwaarde van een dergelijke organisatie erkend, alleen vonden de lokale bestuurders dat het (katholieke) zielenheil voorop moest staan. Ze richtten vervolgens in 1916 een katholieke kruisvereniging op, het zogenaamde Wit-Gele Kruis, waarbij wit-geel vanzelfsprekend naar de pauselijke kleuren verwees. Het devies was: eerst aandacht voor de katholieke inborst en daarna de ziekenzorg. Of zoals nog specifieker gesteld in het boekje *Gezondheidszorg en wijkverpleging* van dr. A.W. Aussems in 1927:

Het lichaam is het geboorzame instrument van den geest bij de vervulling van de aardse taak, door God opgelegd. Wij Christenen verzorgen ons lichaam derhalve slechts om het voor dat doel, n.l. God te dienen en te verheerlijken, in staat te houden.³

In navolging van dit katholieke voorbeeld richtten in 1938 ook protestanten een eigen kruisvereniging op, dat vanaf 1946 bekend zal worden als het Oranje-Groene kruis. In

dorpen en steden waar meerdere gezindten actief waren, ontstonden zo meerdere kruisverenigingen met soms zelfs eigen wijkgebouwen. In de grote steden werden soms gebouwen ook wel gedeeld en vonden er opeenvolgende spreekuren plaats.

Eind jaren 1970 zou het tot een fusie komen van de lokale, provinciale en landelijke kruisverenigingen. Eerst lokaal, zoals bijvoorbeeld in Amsterdam en Rotterdam met de SAK (Stichting Amsterdams Kruisverenigingen) en de SRK (Stichting Rotterdamse Kruisverenigingen) of regionaal zoals het Gelders Kruiswerk. Uiteindelijk kwam het in 1977 tot de Nationale Kruisvereniging het Groene Kruis en dit werd in de volksmond nog steeds Groene Kruis genoemd. Dit zou min of meer zo blijven tot begin jaren 1990, toen het Groene Kruis en de Centrale Raad voor Gezinsverzorging fuseerden tot de Landelijke Vereniging Thuiszorg (LVT).

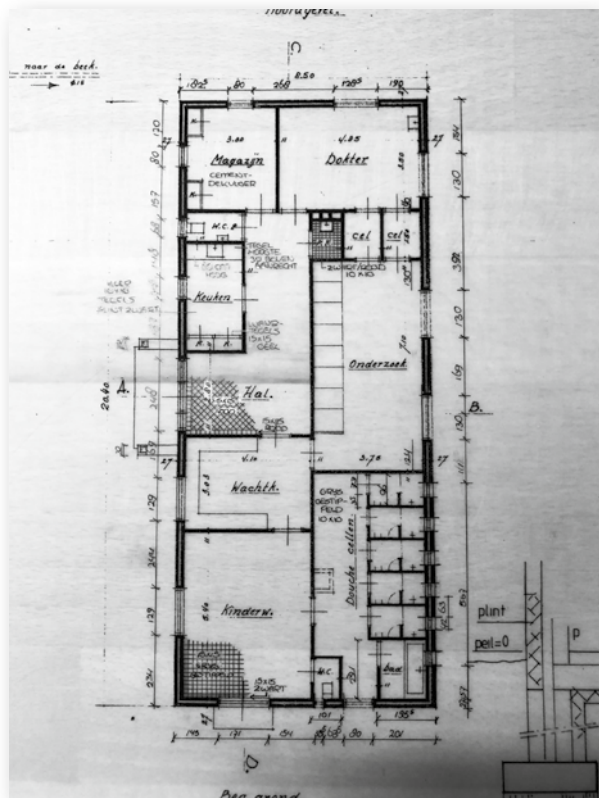
De oorspronkelijke Groene Kruisverenigingen fuseerden verder, werden soms zelfs ontmanteld, besturen werden opgeheven en de marktwerking deed haar intrede, waarbij concurrerende Thuiszorgbedrijven in het gat sprongen. Van de oorspronkelijk en soms religieuze signatuur was daardoor niets meer terug te vinden.

Wijkgebouw uit Wessem

De geschiedenis van het wijkgebouw in Wessem start in 1877 met de komst van de Duitse congregatie ‘Zusters van Onze lieve Vrouw’ die in Wessem een klooster oprichtte en vandaaruit de lokale ziekenzorg voor haar rekening nam. Wanneer in 1920 de Groene Kruis-afdeling zich ook in Wessem vestigde, namen de zusters

Samenwerking tussen de kruizen van diverse gezindten (Museum Rotterdam, inv.nr. 86183).

SPREEKUREN	
GROENE KRUIS	
ZUIGELINGEN	DINSDAG 14.30 - 15.30
KLEUTERS	WOENSDAG 14.30 - 15.30
ORANJE GROENE KRUIS	
ZUIGELINGEN	WOENSDAG 10.30 - 11.30
KLEUTERS	VRIJDAG 14.00 - 15.00
WIT GELE KRUIS	
ZUIGELINGEN	MAANDAG 14.30 - 15.30
KLEUTERS	DONDERDAG 10.30 - 11.30
2 ^e en 4 ^e van de MAAND	

Bouwtekening wijkgebouw Wessem, Th. Krekelberg
(Archief Openluchtmuseum nr. T3237).

hiervoor de wijkverpleging ter hand.⁴

Net als op zoveel plekken in Nederland was Wessem en omgeving niet ongeschonden uit de Tweede Wereldoorlog gekomen en was herbouw nodig. Daarbij was in de naoorlogse periode van wederopbouw het niet verwonderlijk dat ook in Wessem een eigen kruis- of wijkgebouw moest komen. De bouwopdracht werd gegeven aan architect Th. Krekelberg uit Maasbracht. De locatie van het dorp, dat door veel scheepvaart wordt aangedaan, leidde ook tot het verzoek om een goed badhuis voor de binnenvaartschippers die daar gebruik van konden maken.⁴ Zo werd in 1953 de opdracht uitgeschreven en in 1955 voltooid met een ruim kruisgebouw dat aan alle gemakken en voorwaarden voldeed. Het wijkgebouw had een uitleenmagazijn, badhuis, een ruimte met (baby)boxen voor consultatiebureau-uren, een spreekkamer met een aparte wacht-ruimte en ruime entree.

Tot begin jaren 1990 heeft het als Groene

Kruisgebouw dienstgedaan. Het kwam echter in de verkoop en stond al geruime tijd leeg toen het oog van de Stichting Museale Presentatie Kruiswerk (SMPK) erop viel. Deze stichting was opgericht als samenwerking van de Landelijke Stichting Beheer Kruiswerk (LSVB) en het Nederlands Openluchtmuseum om de geschiedenis van de gezondheidszorg via de aanschaf van een wijkgebouw te kunnen weergeven.⁵ Er werd vanuit de LSBV ruim 1,2 miljoen gulden ingebracht, nog eens 300.000 via sponsoring en een kleine bijdrage van de kruisvereniging. Het Openluchtmuseum was verantwoordelijk voor de locatie, mankracht en koppelde het verhaal van het wijkgebouw aan de reeds bestaande Tilburgse huisjes waarvan het derde is ingericht als woonhuis van een wijkverpleegkundige. In 1997 werd het definitieve sloopbesluit verleend en in 1998 leidde dit alles tot de plaatsing in het Openluchtmuseum in Arnhem waar het sindsdien te bezoeken is. Na plaatsing werd de SMPK opgeheven.

Katholieke elementen in Groene Kruisgebouwen

Wat bij het bezoek aan het Groene Kruisgebouw in het Openluchtmuseum opvalt, is dat het katholieke elementen bevat, en dat roept vragen op. Was Limburg niet overwegend katholiek? Het Groene Kruis presenteerde zich toch als 'neutraal', terwijl het Wit-Gele kruis katholiek was en daarmee zich toch duidelijk profileerde door het zielenheil voorop te zetten?

De verklaring is simpel, maar vergt wel wat uitleg. In 1910 was in Limburg het Groene Kruis al opgericht met duidelijke katholieke signatuur. Dit Groene Kruis-Limburg ging in eerste instantie niet op in de landelijke ANV (Algemeene Nederlandsche Vereeniging) Groene Kruis die in 1911 was opgericht om samenwerking van de provinciale besturen te faciliteren.

Dit veranderde na een paar jaar, want in 1917 besloot het Groene Kruis-Limburg zich wel aan te sluiten onder de voorwaarde van een soort 'status aparte', omdat de Limburgse provinciale tak van mening was dat anders de katholieke signatuur niet goed geborgd werd.

Zij legden vast dat binnen de Limburgse afdelingen van het Groene Kruis het verplegend personeel katholiek moest zijn. Niet-katholieke leden verkregen géén stemrecht.⁶ Hoewel dominee Fleischer, voorzitter van de ANV Groene Kruis, vond dat het 'Door allen voor allen'-motto van het Groene Kruis hiermee tekort werd gedaan, handhaafde men deze status van het Groene Kruis-Limburg. Men trad op deze voorwaarde dus wel toe tot het landelijk overleg van ANV.⁷

Vanuit de waarde die men binnen de katholieke traditie hecht aan het visueel aspect van het geloof, verklaart dit waarom de katholieke elementen van de inventaris in de Groene Kruisgebouwtjes in Limburg zo duidelijk zichtbaar zijn aan binnen- en buitenkant. Hierop is het interieur van het Wessems wijkgebouw in het Openluchtmuseum geen uitzondering.

In de provincie Brabant kwam het niet zo ver. De oprichting van Groene Kruisverenigingen werd actief ontmoedigd door de regionale geestelijkheid en hier kwam het in 1916 tot een eigen Wit-Gele Kruisvereniging.⁸ Omdat de katholieke signatuur in Limburg was geborgd door het katholieke karakter van het lokale, reeds gevestigde Groene Kruis, vond het Wit-Gele Kruis geen grond in Limburg. Dit in tegenstelling tot andere katholieke gemeenschappen in bijvoorbeeld Friesland of Twente uitgezonderd Groningen⁹, alsook in de grote steden boven de rivieren, waar het Wit-Gele Kruis wel voet aan de grond kreeg.¹⁰

Uiteindelijk gingen de Wit-Gele Kruisverenigingen zich ook verenigen in 1923 in de Nationale Federatie als katholieke tegenpool van de ANV het Groene Kruis. Gemakshalve trad in 1925 het Groene Kruis-Limburg ook toe tot de katholieke Nationale Federatie, zonder het lidmaatschap van de ANV te verliezen, waarmee de katholieke identiteit van het Groene Kruis-Limburg nog verder werd versterkt.¹¹

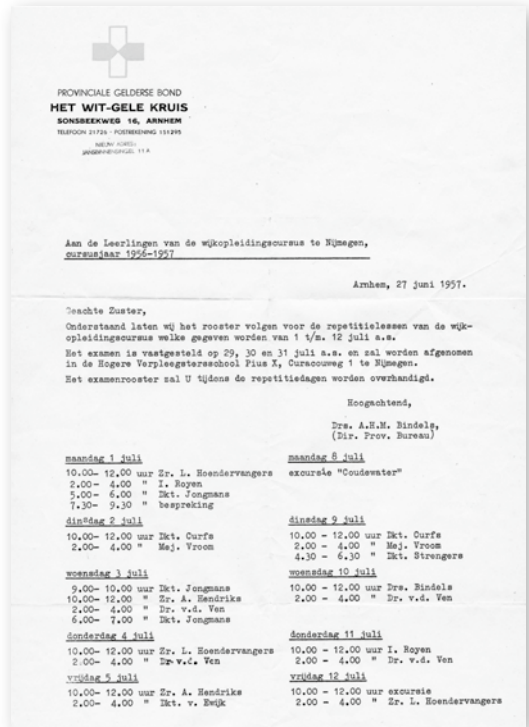
Kruiswerk in Arnhem

Ter vergelijking: in andere regio's in Nederland, zoals bijvoorbeeld in Arnhem, was er een heel andere positionering en soms concurrentie van kruisverenigingen. Zoals

elders in Nederland was de ziekenzorg in Arnhem sinds begin 20^e eeuw via verschillende kruisverenigingen georganiseerd. Dit ging niet van een leien dakje, vanwege de sterke positie van de wijkzorg verzorgd door katholieke (lees: kloosternonnen) en protestantse (lees: diaconessen) religieuze zusters was er in eerste instantie weinig noodzaak voor de kruisverenigingen.¹² Toch startte een gestage verspreiding van verschillende kruisverenigingen die daarmee de diversiteit in de religieuze signatuur van de bevolking van Arnhem kenmerkte. Met aan de ene kant de Veluwe, waar het protestantse Oranje-Groene kruis voet aan de grond kreeg, en aan de andere kant de verbinding met Nijmegen waar ook het Wit-Gele Kruis zijn invloed deed gelden, en tenslotte het 'neutrale' Groene Kruis waren de drie grote kruisorganisaties ruimschoots vertegenwoordigd.

Het Arnhems kruiswerk is daarmee exem-

Brief Wit-Gele Kruis Arnhem met lesrooster wijkopleidingscursus, 1957 (collectie Florence Nightingale Instituut, nr. ED1360_03).

Opengewerkte indeling van een wijkgebouw, Stichting Federatieve Commissie voor de Kinderhygiëne in Zuid-Holland, 1955 (collectie Florence Nightingale Instituut, nr. D0143).

plarisch voor de hele Gelderse provincie, al moge duidelijk zijn dat in sommige gebieden van Gelderland dan wel het Oranje-Groene kruis (protestants-christelijk) dan wel het Wit-Gele Kruis (katholiek) de boventoon voerde. Volgens historicus Alice Juch zaten de kruisverenigingen elkaar niet in de weg: 'In grote plaatsen waren soms alle drie de kruisverenigingen gevestigd, het Groene, het Wit-Gele en het Oranje-Groene, maar tot onderlingen spanningen leidde dat eigenlijk niet. Elk had zijn eigen doelgroep.'¹³

Dit blijkt ook in uitgave 21 van het *Gelders 'Groene Kruis' Contact* van 27 november 1957, waarin het 50-jarig bestaan van het Gelderse Vereniging 'Het Groene Kruis' wordt gevierd en de felicitaties van het Wit-Gele Kruis en het Oranje-Groene Kruis ieder ook een eigen pagina beslaan met lovende woorden over de samenwerking.¹⁴

Deze driedeling bemoeilijkte in de jaren 1970 echter wel het fusieproces van het Gelders Kruiswerk. Elk had een stevige voet aan de grond en deed niet voor de ander onder, maar de financiële positie van de kruisverenigingen noopten tot het kijken

over de eigen schaduw want 'In het begin van de jaren zestig bleek bij het Wit-Gele Kruis in Gelderland meer dan een derde van de 72 aangesloten verenigingen in het rood te staan'.¹⁵ Er waren onvoldoende financiële middelen, er was nieuwbouw nodig, er was gebrek aan efficiëntie. 'Wilde men de coördinatie-problemen in het Gelders kruiswerk bij de wortel aanpakken, dan was een volledige fusie van de drie provinciale kruisverenigingen wenselijk, zo niet noodzakelijk.'¹⁶

Zo kwam er uiteindelijk een fusie, afgedwongen door de economische omstandigheden en zo verdween langzaam de afzonderlijke signatuur uit het straatbeeld.

Conclusie

Het wijkgebouw Wessem in het Openlucht-museum is een uniek voorbeeld van meer dan de wijkverpleging in brede zin van het woord. Het laat namelijk enerzijds de verschillende facetten van de wijkverpleging duidelijk zien via de verschillende functies van dit wijkgebouw: consultatiebureau, badhuis, uitleenmagazijn, en uiteraard de wijkverpleegkundige die bij de ingang

klaarstaat voor haar ronde huisbezoeken. Anderzijds is het een uniek tijdsdocument dat bijzondere positie van de Limburgse kruisverenigingen toont.

De uitgesproken katholieke elementen door de beeltenissen van Christus aan het kruis in dit wijkgebouw zijn geen vergissingen binnen het als 'neutraal' bekendstaande Groene Kruis. Het provinciale Groene Kruis-Limburg was namelijk uitgesproken katholiek en verwierf in 1917 een soort 'status aparte' binnen de landelijke structuur. Dit betekende dat het Groene Kruis-Limburg helemaal niet neutraal te noemen was, maar zich daarentegen duidelijk als katholiek afficheerde, enerzijds door kloosterzusters in dienst te hebben, anderzijds door ook de wijkgebouwen van binnen en/of van buiten te voorzien van katholieke beeltenissen.

Na de oprichting van het Wit-Gele Kruis dat zich als katholiek afficheerde, is men als Groene Kruis-Limburg ook lid van geworden van de overkoepelende Nationale Federatie Wit-Gele Kruis. De Wit-Gele kruisgebouwen zijn voornamelijk in Brabant (en grote steden of katholieke gemeenschappen boven de rivieren) terug te vinden, en niet in Limburg. Wel zijn bij de Groene Kruis-gebouwen in Limburg die bewaard zijn, soms in de gevels of raampartijen sculpturen of beeltenissen in glas-in-loodramen verwijzingen naar de oorspronkelijk katholieke signatuur duidelijk terug te vinden.

Arnhem kende de unieke situatie van drie kruisverenigingen met ieder sterke voet aan de grond. Duiding van de (al dan niet religieuze) signatuur van de afzonderlijke kruisvereniging staat in het licht van de geschiedenis van wijkverpleging. Soms zijn er nog duidelijk elementen te zien die wijzen op de oorspronkelijke (religieuze) signatuur zoals de beeltenissen in het Openluchtmuseum, soms zijn er slechts geschriften over (religieuze) handelingen, zoals de inzegening van een wijkgebouw als genoemd in het jubileumboekje over 25-jaar Wit-Gele Kruis in Arnhem.

De aanwezigheid van vier crucifixen in het wijkgebouw van het Openluchtmuseum is geen vergissing en ze staan niet alleen

symbool voor de religieuze achtergrond van de wijkverpleging in bepaalde wijken of regio's, maar ook symbool voor de verzuilde samenleving waarin dergelijke symboliek belangrijk werd geacht.

Over de auteur

Mia Vrijens is verbonden aan het Florence Nightingale Instituut waar zij onderzoek doet naar de geschiedenis van de wijkverpleegkunde. Zij dankt mevrouw J. Greuter-de Vries, secretaris bestuur voormalige Stichting Museale Presentatie Kruiswerk (SMPK), drs. M. Hoffmann voor het tegenlezen, en professor Hans Piena, conservator Openluchtmuseum, voor de leuke vraag aan het FNI over de duiding en achtergrond van de katholieke beeltenissen in de collectie van het Openluchtmuseum.

Noten

1. H. Jamin, C. Carbo, en Y. Michon, *125 jaar thuiszorg: oude tradities en nieuwe ambities: 1875-2000* (Baarn, [S.l.]: Tirion; Thuiszorg Gooi en Vechtstreek, 1999) 16.
2. A. Knoop, en K. Schuringa, *Door allen voor allen, een heerlijk streven! Een kleine geschiedenis van het kruiswerk in Nederland naar aanleiding van de herbouw van een wijkgebouw van het Groene Kruis in het Nederlands Openluchtmuseum* (Arnhem: Nederlands Openluchtmuseum, 1998) 31.
3. Jamin, *Van Kruiswerk tot Thuiszorg*, 73.
4. Knoop, *Door allen voor allen*, 89
5. Knoop, 89.
6. Knoop, 89.
7. Tine van Merwijk, *Kruisgebouwen. Categorieaal Onderzoek 1940-1965, in opdracht van: Projectteam Wederopbouw van de Rijksdienst Voor de Monumentenzorg* (Zeist) 12.
8. Jamin, *125 jaar thuiszorg*, 41.
9. Jamin, 42.
10. Jamin, 44.
11. Jamin, 45.
12. G.B. Janssen, *Provinciaal kruiswerk in Gelderland* (Arnhem 1991)
13. A. Juch, *Thuiszorg op Katholieke grondslag, de Wit-Gele Kruisbeweging* in: *Gelderland 1900-2000* (2006) 111-132, 131-132.
14. *Jubileumnummer 1907-1957 Gelders Groene Kruis contact* (Arnhem 1957).
15. Janssen, *Provinciaal kruiswerk*, 47.
16. Janssen, *Provinciaal kruiswerk*, 70-71